

Piotr Hemperek

Sprawa egzempcji zakonów w okresie oświecenia

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 25/1-2, 151-163

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. PIOTR HEMPEREK

SPRAWA EGZEMPCJI ZAKONÓW W OKRESIE OŚWIECENIA

Treść: Wstęp. I. Wystąpienia przeciw egzempcji zakonów w niektórych krajach Europy Zachodniej. II. Próby zniesienia egzempcji zakonów w Polsce. Zakończenie.

Wstęp

W drugiej połowie XVIII w. w wielu krajach Europy uwidoczniło się nieprzychylnie nastawienie do Kościoła katolickiego i jego instytucji, zwłaszcza do zakonów. Życie zakonne zostało w tym czasie szczególnie zagrożone. Spowodowały to zagrożenia różne czynniki. Należały do nich niewątpliwie najpierw rozwijające się wówczas idee oświecenia, światopoglądu, który zdecydowanie przeciwstawiał się wpływowi religii objawionej na życie. Istotne znaczenie posiadały również ówczesne poglądy polityczno-kościelne na stosunek państwa do Kościoła, uzasadniające dążenia władców świeckich do podporządkowania państwu wszystkich dziedzin życia, także życia religijnego. Nie bez wpływu na położenie zakonów pozostawały wreszcie ujawniające się w tym czasie ponownie w Kościele tendencje do rozszerzenia władzy biskupów, m. in. na życie i działalność zakonów. Na przeszkodzie temu stała egzempcja zakonna czyli niezależność jurysdykcyjna zakonów i klasztorów od władzy biskupiej, wynikająca z bezpośredniego poddania ich papieżowi.

Uzyskanie przez zakony egzempcji było rezultatem trwających kilka wieków ich starań o niezależność od biskupów. Proces ten zapoczątkowany w VII w. zakończył się w w. XV przyznaniem zakonom wyjęcia spod władzy biskupiej, niezbędnego do ich rozwoju i spełniania przez nie szczególnych zadań w Kościele¹. Nie obeszło się przy tym, zarówno w czasie procesu uniezależniania jak i w okresie późniejszym, bez sporów i konfliktów co do zakresu egzempcji. Zakony zabiegały o pełną niezależność od biskupów, także w dziedzinie duszpasterstwa, na co biskupi nie mogli się zgodzić, gdyż na nich spoczywała troska duszpasterska o wiernych w ramach diecezji. Sprawa ta była przedmiotem dyskusji i postanowień prawnych określających zakres egzempcji na sobo-

¹ Zob. J. Roth, *Prawny stosunek zakonników do biskupów w rozwoju dziejowym*. W: Księga pamiątkowa ku czci J. E. Ks. Biskupa Mariana Leona Fulmana. Lublin 1939, cz. 1 s. 167.

rach². Sobór trydencki określił, że w sprawach duszpasterskich zakonnicy są zależni od biskupa. Bez jego zgody lub aprobaty nie mogli przepowiadać i sprawować sakramentu pokuty, ani też wykonywać innych funkcji duszpasterskich³. Nie zapobiegło to jednak całkowicie dążeniom i działaniom pozostającym w sprzeczności z tymi określeniami prawnymi, co stwarzało niejednokrotnie sytuacje konfliktowe oraz powodowało zarzuty pod adresem zakonów, które wzmogły się szczególnie w połowie XVIII w. Egzempcja zakonna była wówczas uważana również za czynnik wzmacniający władzę papieża.

Przeciwnikami egzempcji zakonów byli przede wszystkim władcy świeccy, a także niektórzy przynajmniej biskupi. Wielu ówczesnych kanonistów uważało wyjęcie zakonów spod władzy biskupów za nadużycie, które powinno być zlikwidowane. Przeciwnicy egzempcji chcieli przez jej zniesienie ograniczyć władzę papieża oraz tym samym rozszerzyć uprawnienia biskupów.

W opracowaniu niniejszym zostaną omówione najpierw wystąpienia przeciw egzempcji zakonnej, prowadzące w niektórych krajach Europy do jej likwidacji, a następnie próby jej zniesienia w Polsce.

I. Wystąpienia przeciw egzempcji zakonnej w niektórych krajach Europy Zachodniej

W walce ideologii oświecenia z religią objawioną, przede wszystkim z Kościołem katolickim, z instytucji kościelnych najbardziej ucierpiały zakony. Wiek racjonalizmu nie był w stanie zrozumieć istoty i znaczenia życia zakonnego. W zakonach widziano w większości instytucje beużyteczne dla społeczeństwa i dlatego ich stopniową likwidację uważano za niezbędną⁴.

Jednocześnie panujący w okresie oświecenia w stosunkach politycznych wielu krajów Europy system absolutyzmu oświeconego uważał, że władzy świeckiej przysługuje prawo kontrolowania i re-

² M. in. Sobór Lyonński II (1274), can. 23 (*Conciliorum oecumenicorum decreta*. Ed. Centro di Documentazione. Istituto per le Scienze Religiose — Bologna. Basileae 1962 s. 302; n.); Sobór w Wiedniu 1311—1312), decr. 10, 30, 32 (Tamże s. 341—345, 361—363, 364); Sobór Laterański V (1512—1517). Tamże s. 621—625. Por. także W. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 2. Aufl. 2. Wien 1962 s. 233—236.

³ Sess. V, 2; VI, 3; XXIII, 15; XXV de reg. 11, 12, 14. Por. W. Plöchl, dz. cyt. Bd. 3. Wien 1959 s. 487 n.; M. Conte a Coronata, *Institutiones iuris canonici*. Vol. 1. Ed. 4. Taurini 1950 s. 809.

⁴ Zob. M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*. Bd. 1. Aufl. 3. Paderborn 1933 s. 247; M. Tarnawski, *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*. Lwów 1916 s. 97.

gulowania wszystkich dziedzin życia publicznego w imię tzw. racji stanu czyli interesu państwa. Takie stanowisko wywierało wpływ na położenie prawne Kościoła w poszczególnych państwach absolutnych oraz na stosunek państwa do władzy zwierzchniej w Kościele, do papieża⁵. Uprawnienia panujących w zakresie kościelnym wyprowadzano wówczas z zasady suwerenności władzy świeckiej. Władza polityczna mogła podporządkować sobie wszystkie instytucje w granicach państwa z tytułu troski o dobro publiczne. Taki pogląd wyrażali i uzasadniali zarówno prawnicy świeccy jak i kanoniści. W praktyce oznaczało to podporządkowanie Kościoła władzy świeckiej⁶.

Zwolennicy supremacji państwa nad Kościołem w programach jej realizowania nie mogli pominąć zakonów. Zakony bowiem ze względu na swoją organizację niezależną od biskupów uchodziły za jedną z przeszkód z realizacji podporządkowania Kościoła państwu. Niezależność od czynników krajowych, zarówno świeckich jak i kościelnych oraz ściśle, w wielu sprawach bezpośrednie związanie ze Stolicą Apostolską sprawiały, że zakony uważano nawet za czynnik zagrażający suwerenności państwa. Stąd jednym z punktów programów politycznych były wystąpienia przeciw organizacji zakonów oraz ich uprawnieniom, zwłaszcza przeciw egzempcji⁷.

Takie stanowisko wobec zakonów znalazło oparcie również w dążeniach niektórych biskupów do rozciągnięcia władzy na zakony oraz w poglądach kanonistów, którzy podkreślali konieczność reformy życia zakonnego i przyznawali władzy państwowej prawo do jej przeprowadzenia. Już teoretycy gallikanizmu, systemu, który rozwinął się we Francji w XVI i XVII w. i obowiązywał do czasów wielkiej rewolucji francuskiej, kwestionowali dekrety papieskie przyznające zakonom i klasztorom egzempcję, gdyż pomniejszały one władzę biskupów⁸.

W drugiej połowie XVIII w. zaznaczył się wzrost idei episkopalnych tj. dążności do rozszerzenia władzy biskupów kosztem uprawnień zastrzeżonych papieżowi. Nowe sformułowanie znalazły one w doktrynie biskupa Jana Mikołaja Hontheima, sufragana tre-

⁵ Zob. H. E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*. Bd. 1. *Die katholische Kirche*. Aufl. 3. Weimar 1955 s. 512.

⁶ Zob. Tarnawski, dz. cyt., s. 3 n.; L. Halban, *Supremacja państwa nad Kościołem*. Nauka van Espena. Lwów 1927 s. 49 n.; R. Laprat, *Libertés de l'Église Gallicane* (Gallicanisme). W: Dictionnaire de droit canonique (dalej cyt. DDC), t. 6. Paris 1957 kol. 458 n.; R. Naz, Febronius. DDC, t. 5. Paris 1953 kol. 824; Feine, dz. cyt., s. 512 n.; P. C. Timbal, *Histoire des institutions et des faits sociaux*. T. 2. Paris 1957 s. 312 n.

⁷ A. Rösch, *Das Kirchenrecht im Zeitalter der Aufklärung*. „Archiv für katholisches Kirchenrecht”. 83(1903)465; Tarnawski dz. cyt. s. 97.

⁸ Zob. Laprat, art. cyt., s. 475.

wirskiego, ucznia gallikanisty Z. van Espena, profesora prawa kanonicznego w Lowanium. Doktryna ta od pseudonimu, pod którym Hontheim wydał swe dzieło⁹ propagujące idee episkopalne, otrzymała nazwę febronianizmu¹⁰. Według Hontheima ograniczenia władzy biskupów m. in. przez egzempcję zakonów nie mają podstaw w konstytucji Kościoła i powinny być zniesione¹¹.

Doktryna Febroniusza, choć jego dzieło zostało potępione w 1764 r. przez pap. Klemensa XIII, była podstawą uchwał biskupów niemieckich na zjazdach w Koblenz w 1769 r. i w Ems w 1786 r., na których wypowiedziano się za ograniczeniem władzy papieża, oraz stanowiła prawne uzasadnienie stosunku państwa do Kościoła zgodnie z tendencjami politycznymi oświecenia, które propagowali szczególnie kanoniści austriaccy¹².

Zasadnicze zastrzeżenia zwolenników i propagatorów febronianizmu budziła organizacja zakonów niezależna od władzy biskupów. Bezpośrednia zależność zakonów od Stolicy Apostolskiej ograniczała władzę biskupów w diecezji. Było to głównym powodem wystąpienia przeciw zakonom. Zresztą już van Espen, mistrz Hontheima, twierdził, że biskupi mają prawo odrzucić przywileje zakonów sprzeczne z zasadami kanonicznymi¹³. Przedmiotem ostrej krytyki były też uprawnienia niektórych zakonów w zakresie duszpasterstwa. Właśnie w niezależnej działalności duszpasterskiej zakonników widziano szczególne zagrożenie dla uprawnień biskupów. Kanoniści austriaccy twierdzili, że wyjęcie zakonów jest niezgodne z nauką katolicką, że stanowi ono wyraźne naruszenie istotnych uprawnień biskupich. Fakt uznawania egzempcji zakonnej przez jednych biskupów nie może wprowadzać obowiązku uznania jej przez innych. Dlatego nie tylko synod prowincjonalny, ale każdy biskup może znieść egzempcję zakonną w swojej diecezji¹⁴.

Istnienie dużej liczby klasztorów i zakonników nie podlegają-

⁹ *Iustini Febronii de statu Ecclesiae et de legitima potestate Romani Pontificis liber singularis ad reuniendo dissidentes in religione christiana compositus*. Bulloni (Frankfurt) 1763.

¹⁰ Zob. Feine, dz. cyt., s. 503—506; E. Preclin, E. Jarry. *Les luttes politiques et doctrinales aux XVIIe et XVIIIe siècles*. W. A. Fliche, V. Martin, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*. T. 19 p. 2, s. 770; K. Bihlmeyer, H. Tüuachle, *Kirchengeschichte*. Bd. 3. Aufl. 15. Paderborn 1956 s. 278—280.

¹¹ Zob. Feine, dz. cyt., s. 508; Preclin, Jarry, dz. cyt., p. 2 s. 773; Naz, art. cyt. DDC, t. 5 kol. 822 n.; F. M. Cappello, *Febronianismus*. W: *Dictionarium morale et canonicum*. Cura P. Palladini. T. 2. Romae 1965 s. 391.

¹² Naz, art. cyt., DDC, t. 5 s. 824 n.; Preclin, Jarry, dz. cyt., p. 2 s. 777; Bihlmeyer, Tüchle, dz. cyt. Bd. 3 s. 281 n.; Tar-nawski, dz. cyt., s. 14.

¹³ Rösch, dz. cyt. „Archiv für katholisches Kirchenrecht”, 83(1903) 465.

¹⁴ Tamże, s. 466, 638 n.

cych władzy biskupiej uważali też kanoniści za nie do przyjęcia dla władzy państwowej. Za główne niebezpieczeństwo grożące państwu ze strony zakonów uważano ich bezpośrednią zależność od pozostających poza granicami kraju papieża i przełożonych generalnych. W takiej sytuacji zakonnicy przestawali być faktycznie poddani panującego i w wypadku konfliktu między papieżem i władzą państwową opowiadali się zwykle po stronie papieża, wzmacniając jego pozycję. Wyprowadzano stąd wniosek, że zakonnicy niezależni od władzy znajdującej się w kraju nie powinni mieć wpływu na wychowanie młodzieży i kierowanie sumieniami¹⁵.

Zarzuty wysuwane pod adresem zakonów miały na celu uzasadnienie poglądu, że panujący ma prawo w imię dobra ogólnego ingerować w sprawy życia zakonnego, by zapobiec ewentualnym zagrożeniom dla państwa. Ta ingerencja ma obejmować nie tylko sprawy majątkowe, ale także warunki przyjmowania do zakonu, życie wewnętrzne w klasztorach oraz ich zależność jurysdykcyjną¹⁶.

Na działania wymierzone przeciw zakonom ze strony władzy świeckiej poważny wpływ wywierała też sytuacja faktyczna życia zakonnego w XVIII w. — duża liczba zakonów i klasztorów oraz zakonników i zakonnicy w poszczególnych krajach, posiadanie przez wiele klasztorów znacznych majątków, zgromadzonych w ciągu wieków, które zapewniały niezależne od pracy czy ofiarności wiernych utrzymanie osób zakonnych, wreszcie brak zrozumienia istoty życia zakonnego także ze strony wstępujących do zakonów¹⁷.

Życie zakonne wymagało niewątpliwie wewnętrznego odrodzenia, które nie zostało podjęte przez właściwe czynniki kościelne. Stąd też podnosiły się głosy i żądania, by władza świecka przeprowadziła reformę zakonów i życia zakonnego¹⁸. Program takiej reformy, zgodnej z dążeniem władców świeckich do podporządkowania sobie wszystkich dziedzin życia w kraju, obejmował m. in. likwidację zakonów kontemplacyjnych, zmniejszenie liczby klasztorów i domów zakonnych drogą kasaty bądź łączenia, przejęcie części majątków klasztornych na cele publiczne oraz zniesienie egzempcji zakonnej.

Dążenie do ograniczenia życia zakonnego przez władzę świecką znalazło szczególnie ostrą, planową i konsekwentną realizację —

¹⁵ Tamże, 84 (1904)513 n.

¹⁶ Tamże, s. 522 n.

¹⁷ A. Dansette, *Histoire religieuse de la France contemporaine. De la Revolution à la Troisième République*. T. 1. Paris 1952 s. 35 n.; Bihlmeyer, Tüchle, dz. cyt. Bd. 3 s. 230; Plöchl, dz. cyt. Bd. 3 s. 35 n.

¹⁸ Zob. Preclin, Jarry, dz. cyt. p. 2 s. 462.

za pomocą aktów prawnych — we Francji i w Austrii¹⁹. Objęła ona w tych państwach także egzempcję zakonną. Najpierw zniesiona została egzempcja zakonów we Francji. Dokonał tego dekret królewski z 1773 r., mocą którego wszystkie klasztory zostały podane władzy biskupów diecezjalnych²⁰.

W Austrii początkowo cesarzowa Maria Teresa w 1771 r. tylko ograniczyła władzę nad klasztorami przełożonych zakonnych przebywających poza granicami kraju oraz zabroniła wysyłania pieniędzy do klasztorów zagranicznych²¹. Następnie ces. Józef II w 1781 r. rozszerzył to ograniczenie, zabraniając osobom zakonnym z Austrii wszelkich kontaktów z zagranicznymi klasztorami, zwłaszcza z przełożonymi generalnymi w Rzymie²². Był to niejako wstępny krok do zniesienia egzempcji zakonów w Austrii, które Józef II uważał za sprawę pilną. Zniesienie egzempcji zakonów spod władzy biskupów zostało dokonane po krótkim zbadaniu sprawy dekretem cesarskim z dnia 11 IX 1782 r.²³ W uzasadnieniu tej decyzji podano, że zakony zostały sprowadzone do kraju w przeszłości, aby pomagały duchowieństwu świeckiemu w pracy duszpasterskiej i służyły dobru ludzi. Cel ten nie może być zrealizowany bez posłuszeństwa zakonników wobec biskupów diecezji, w których przebywają. Cesarz postanowił znieść egzempcję, ponieważ stanowi ona nadużycie i wyrządza szkodę państwu²⁴.

Należy zaznaczyć, że zarządzenia władz austriackich dotyczące zakonów, w tym także ich egzempcji, objęły również klasztory na ziemiach polskich, które w wyniku pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. zostały włączone do Austrii²⁵.

II. Próby zniesienia egzempcji zakonnej w Polsce

Idee filozoficzne oraz poglądy polityczne oświecenia znajdowały zwolenników również w Polsce, skłaniając do podejmowania prób ograniczenia uprawnień Kościoła²⁶. Podobnie gallikańskie i febro-

¹⁹ Dansette, dz. cyt., t. 1 s. 36; Preclin, Jarry, dz. cyt. p. 1 s. 237, 786; Timbal, dz. cyt., t. 2 s. 35 n.; Heimbucher, dz. cyt. t. 1, s. 247 n.; E. Winter, *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus. 1740—1848*. Berlin 1962 s. 114 n.

²⁰ Preclin, Jarry, dz. cyt. p. 1 s. 232.

²¹ Rösch, dz. cyt., „Archiv für katholisches Kirchenrecht”, 84 (1904) 60—62; W. Chołkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy*. T. 1. Kraków 1909 s. 90 n.

²² Winter, dz. cyt., s. 118.

²³ Zob. Rösch, dz. cyt., „Archiv für katholisches Kirchenrecht”, 84 (1904) 524; G. Mollat, *Joséfinisme*. DDC, t. 6 kol. 188 n.; Winter, dz. cyt., s. 120.

²⁴ Winter, dz. cyt., s. 120.

²⁵ Zob. Chołkowski, dz. cyt., t. 2 s. 301.

²⁶ Zob. Tarnawski, dz. cyt., s. 4.

niańskie koncepcje ułożenia stosunków kościelnych spotykały się w Polsce z zainteresowaniem i aprobatą. Stanisław August chciał zwiększyć autorytet władzy królewskiej m. in. przez zdobycie większych uprawnień w odniesieniu do Kościoła. Zwolennicy reform uważali to za sprawę pilną, a zarazem łatwą do zrealizowania²⁷. W rozmowie z nuncjuszem papieskim w Warszawie G. Archettim, przeprowadzonej w okresie przygotowywania *Zbioru praw sądowych* (1776—1780) Stanisław August dla uzasadnienia swoich dążeń powoływał się na przykład innych państw katolickich — Francji, Hiszpanii, Austrii — i twierdził, że Polska powinna mieć takie same względy u Stolicy Apostolskiej, jak inne kraje²⁸.

Zasadami gallikanizmu i febronianizmu kierowali się twórcy „Zbioru praw sądowych”, głównie Andrzej Zamoyski i Józef Wybicki, przy opracowywaniu przepisów odnoszących się do Kościoła. Wybicki uzasadniając postanowienia tego projektu wyraźnie powoływał się na autorów gallikańskich i na Febroniusza²⁹.

Poglądy oświecenia wpływały szczególnie niekorzystnie na stosunek do zakonów w Polsce. Zakony oceniano przede wszystkim z punktu widzenia ich użyteczności dla społeczeństwa. Zwolennicy reform wraz z królem dążyli do ograniczenia zakonów, zabrania przynajmniej części ich majątków oraz do zniesienia egzempcji zakonnej³⁰. Projekty ograniczenia życia zakonnego, wysuwane przez świeckich reformatorów, zbiegały się też z dążeniem biskupów do wzmocnienia ich władzy i rozciągnięcia jej również na zakony³¹.

Według relacji nuncjusza A. Viscontiego z 1766 r. król Stanisław August był wyraźnie niechętny zależności zakonników od przełożonych zagranicznych³². Z depeszy nuncjusza A. Duriniego z 21 IV 1770 r. wynika, że sprawa zniesienia egzempcji zakonnej w Polsce była aktualna już na sejmie w 1768 r.³³ Król i biskupi zamierzali wówczas wyjąć zakony spod jurysdykcji nuncjusza papieskiego i podporządkować je wyłącznie krajowej władzy biskupów. Zrealizowanie tego zamierzenia ułatwiłoby decydowanie o losach życia zakonnego bez odnoszenia się do papieża³⁴.

²⁷ M. Loret, *Rzym a Polska w początkach panowania Stanisława Augusta*. „Przegląd Współczesny”, 6 (1927) 509.

²⁸ Zob. Ł. Kurdybacha, *Dzieje Kodeksu Andrzeja Zamoyskiego*. Kraków 1951 s. 108 n.

²⁹ *Listy patriotyczne*. Opr. K. Opałek. Wrocław 1955 s. 274.

³⁰ Zob. Tarnański, dz. cyt. s. 102.

³¹ Tamże, s. 105 n., 118 n., 146.

³² A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium-que finitimarum historiam illustrantia*. Vol. 4. Romae 1864, p. 2, s. 95.

³³ Tamże, s. 350; zob. Tarnański, dz. cyt. s. 118.

³⁴ Zob. Polska i Klemens XIV. „Przegląd Poznański”, 18 (1854) 343; *Pogląd na stosunki religijno-obyczajowe za czasów Stanisława Augusta*. „Przegląd Lwowski”, 5 (1875) 87.

Aczkolwiek zamiar zniesienia egzempcji zakonów nie został wtedy urzeczywistniony, to jednak nie przestał nurtować w umysłach zwolenników przeprowadzenia reform. Nuncjusz Durini donosił w 1770 r. sekretarzowi stanu w Rzymie, że władze polskie nadal starają się pozbawić zakony przynależnego im przywileju egzempcji. Jednocześnie występował zdecydowanie w obronie egzempcji zakonów w Polsce, wyrażając pogląd, iż „utrzymanie zakonów w posiadaniu ich przywileju jest najżywotniejszą kwestią Stolicy Apostolskiej” i że poddanie zakonów w Polsce pod władzę biskupów byłoby fatalne dla religii katolickiej³⁵. Stanowisko nuncjusza w kwestii egzempcji zakonów było niewątpliwie podyktowane przeświadczeniem, że do jej zniesienia zmierzali także niektórzy biskupi wyraźnie niechętnie nastawieni do zakonów, jak prymas G. J. Podoski i biskup poznański A. S. Młodziejowski. Być może i władze polskie czyniły w tej sprawie starania w Rzymie³⁶.

Sprawa egzempcji zakonów nabrała ponownie aktualności w związku z uchwałą sejmu z 1776 r., podjętą na wniosek króla, powołującą komisję do opracowania *Zbioru praw sądowych*³⁷. Zamierzeniem zarówno króla jak i komisji, której przewodniczył ekskanclerz Andrzej Zamoyski, było nie tylko uporządkowanie prawa sądowego, lecz nowa kodyfikacja prawa, obejmująca głównie dziedziny życia politycznego, społecznego i gospodarczego oraz instytucje kościelne, przy czym w znacznej mierze chodziło o zmianę dotychczasowych przepisów prawnych³⁸. Twórcy projektu *Zbioru praw sądowych* dążąc do ograniczenia zakonów w Polsce zamierzali rozwiązać sprawę egzempcji zakonnej podobnie jak i inne kwestie kościelne bez względu na stanowisko Stolicy Apostolskiej. Przyjmując, że interes Rzeczypospolitej wymaga, aby żadna sprawa kościelna nie wychodziła poza granice kraju oraz by działalność kościelna w Polsce w całości opierała się na czynnikach krajowych, postanowili uniezależnić zakony od władzy zagranicznej, za jaką uważano papieża i przełożonych generalnych oraz poddać je jurysdykcji biskupów krajowych³⁹. W projekcie *Zbioru praw sądowych* został więc zamieszczony przepis, który całkowicie znosił egzempcję zakonną⁴⁰. Nowe prawo miało obowiązywać z chwilą przyjęcia i ogłoszenia przez sejm *Zbioru praw sądowych*.

³⁵ Theiner, dz. cyt., s. 350.

³⁶ Tarnawski, dz. cyt., s. 118 n.

³⁷ *Volumina legum*. Petersburg 1859—1860, t. 8 s. 875; zob. Tarnawski, dz. cyt. 32.

³⁸ Tarnawski, dz. cyt. s. 43 n.

³⁹ Tamże, s. 122.

⁴⁰ W. Dutkiewicz, *Zbiór praw sądowych przez ex-kanclerza Andrzeja Ordynata Zamoyskiego ułożony i w r. 1778 drukiem ogłoszony, a teraz przedrukowany z domieszczeniem źródeł i uwag tak prawodawczych, jak i prawodawczych*. Warszawa 1874. Cz. I, art. IV § 33 s. 53: „Mnichy i zakonniki, toż mniszki i zakonnice, aby biskupom

Zanim jeszcze projekt nowego kodeksu został przedłożony sejmowi, jego zasady propagował Józef Wybicki, jeden z członków komisji kodyfikacyjnej, publikując anonimowo *Listy patriotyczne do ekskanclerza Zamoyskiego prawa układającego*. Domagał się w nich m. in. nadania zakonom charakteru instytucji pożytecznych dla społeczeństwa oraz zniesienia egzempcji zakonnej. Dla uzasadnienia tego ostatniego żądania powoływał się na fakt, że zakony pierwotnie nie posiadały przywileju egzempcji, otrzymały go bowiem dopiero w średniowieczu oraz na przykład innych państw katolickich, które wprowadziły już u siebie prawa ograniczające przywileje zakonów. Wyjęcie spod praw krajowych pewnej części ludzi uważał „za zgubę dla państwa”⁴¹. Podobnymi argumentami posługiwali się też wobec nuncjusza Archettiego główny twórca *Zbioru praw sądowych* Zamoyski oraz sam król Stanisław August. Uważali oni, że Polska powinna mieć u Stolicy Apostolskiej te same względy, co inne kraje katolickie i nie mieli zamiaru zmienić swojego stanowiska w sprawie nowego uregulowania życia zakonnego mimo nalegań nuncjusza⁴².

Właściwie jedynie nuncjusz Archetti zabiegał o usunięcie ze *Zbioru praw sądowych* przepisów niezgodnych z prawem kanonicznym i zmieniających dotychczasowe położenie prawne zakonów w Polsce. Nie mógł on liczyć na poparcie ze strony biskupów. Biskupi nie byli bowiem w zasadzie przeciwni wprowadzeniu postanowień, które zapewniały im większe uprawnienia w stosunku do zakonów. Tylko biskup K. Szembek będący członkiem komisji kodyfikacyjnej zgłosił zastrzeżenia w odniesieniu do przepisów projektu, które odnosiły się do Kościoła. Zastrzeżenia te nie dotyczyły jednak przepisów wymierzonych przeciw zakonom⁴³. Swoje stanowisko tłumaczył nuncjuszowi tym, że wobec niemożliwości zachowania dawnych praw Kościoła w całości, starał się utrzymać przynajmniej najważniejsze⁴⁴. Postawa innych biskupów była we-

swojej diecezji posłusznymi były i do sądów duchownych w kraju postanowionych w sprawach duchownych należały. Biskup zaś i sądy duchowne sędzić i egzekwować dekreta swoje będą moc miały”.

⁴¹ *Listy patriotyczne*, s. 278 n.: „Lecz prawem stwierdzać, aby część jaka ludu spod praw krajowych była wyjęta, jest nad pojęcie człowieka, co myśli, jest ohydą dla wieku, w którym żyjemy, jest zgubą dla państwa. Tak się przecie dzieje, są zakony, są księża, którzy prawami się zasłaniają, iż do jurysdykcji nawet kościelnej w kraju nie należą. Nie tak się przecie działo i dziać nie powinno; wszystkie mnichy w swoich początkach pod jurysdykcją zostawały biskupów”.

⁴² Zob. *Dodatek do pamiętników Wybickiego odnoszący się do życia Andrzeja Zamoyskiego z rękopisu Wybickiego wydany*. Poznań 1842 s. 15 n.; por. Tarnawski, dz. cyt., s. 60; Kurdybacha, dz. cyt. s. 108 n.

⁴³ Zob. A. Skalikowski, *Biskup Szembek a Kodeks Zamoyski*. Poznań 1928 s. 202.

⁴⁴ Tarnawski, dz. cyt. s. 63 n.

dług relacji Archettiego nieprzychylna jego staraniom o zmianę projektowanych przepisów odnoszących się do zakonów. Odpowiadało im zwłaszcza poddanie zakonów bezpośrednio ich władzy, przyczyniało się bowiem do jej wzmocnienia⁴⁵. Biskup płocki M. Poniatowski wyraźnie odmówił nuncjuszowi poparcia, powołując się na przykłady innych państw katolickich, które podobne przepisy już u siebie wprowadziły⁴⁶. Podobnie odnosili się do zabiegów Archettiego o usunięcie ze *Zbioru praw sądowych* przepisów wymierzonych przeciw zakonom prymas A. K. Ostrowski i kanclerz biskup Młodziejowski⁴⁷.

Jest rzeczą znamieną, że w czasie przygotowywania *Zbioru praw sądowych* został opracowany w 1778 r. z inicjatywy prymasa Ostrowskiego projekt reformy duchowieństwa polskiego („Reformanda in clero Poloniae”), który zmierzał do zniesienia egzempcji przy pomocy samych zakonów⁴⁸. Egzempcja zakonna była według tego projektu powodem wyłamywania się spod jurysdykcji biskupiej władców świeckich, którzy uważali, że oni tym bardziej powinni być od niej wolni. Ponadto niezależność od jurysdykcji biskupów przyczyniła się do upadku zakonu jezuitów. Podobne zamiary mają władze świeckie wobec innych zakonów. Ich obrona byłaby możliwa tylko wtedy, gdyby zrzekły się przywilejów zwalczanych przez władzę świecką. Tylko w ten sposób mogłyby sobie zapewnić przetrwanie. Władze świeckie zdają sobie bowiem sprawę z tego, że egzempcja przerywa łańcuch zależności w Kościele i dlatego prześladowają zakonników jak obcych podwładnych, nie zważając na obronę ze strony biskupów, których uważają za niekompetentnych w sprawach karności i życia zakonnego. Poczynaniom takim mogłyby zapobiec same zakony przez poddanie się władzy ordynariuszów diecezji, przynajmniej w sprawach zewnętrznych⁴⁹. Nie ulega wątpliwości, że w projekcie tym nie chodziło o obronę zakonów przed ingerencją władzy świeckiej, lecz o nakłonienie zakonów, by wyraziły zgodę na reformy, które i tak miały być przeprowadzone. Zdawano sobie bowiem sprawę z tego, że zniesienie egzempcji zakonnej bez aprobaty Stolicy Apostolskiej byłoby nielegalne. Należało więc postarać się najpierw o pozwolenie papieskie. Nakłonienie do realizacji tego projektu samych zakonników miało ułatwić jego uzyskanie. Zakonnicy nie odpowiedzieli

⁴⁵ Tamże, s. 146.

⁴⁶ Tamże, s. 162; por. K u r d y b a c h a, dz. cyt. s. 106.

⁴⁷ K u r d y b a c h a, dz. cyt. s. 123.

⁴⁸ Projekt ten znajduje się w Archiwum Watykańskim. Punkty 8 i 9 dotyczące egzempcji zakonów przytacza w oryginale łacińskim i w tłumaczeniu polskim Tarnawski (dz. cyt. s. 120 n., przyp. 1).

⁴⁹ Por. T a r n a w s k i, dz. cyt. c. 120 n.

jednak na tę propozycję i sam projekt nie uzyskał potrzebnej akceptacji ze strony Stolicy Apostolskiej ⁵⁰.

Projekt *Zbioru praw sądowych* nie stał się prawem obowiązującym, został bowiem bez rozpatrzenia odrzucony przez sejm w 1780 r.⁵¹ Jego upadek nie oznaczał jednak zaniechania zamiarów reformy zakonów i zniesienia egzempcji zakonnej. Nie położył też kresu wystąpieniom przeciw zakonom i zakonnikom w pismach polemicznych coraz liczniej publikowanych, zwykle anonimowo ⁵².

Wystąpienia tego rodzaju wzmożyły się zwłaszcza w okresie sejmów czteroletniego (1788—1792). W pismach polemicznych tego okresu domagano się z reguły ograniczenia zakonów i ich reformy łącznie ze zniesieniem egzempcji. Zagadnienia te podejmowano również w obradach sejmowych. Poseł Jacek Jeziernski zakończył jedną ze swoich mów sejmowych postulatem, „aby zakony od biskupów dependowały, ich generałowie w Polsce mieszkać, a wielkie kapitały za granicę wychodzić nie będą” ⁵³.

Nie brakło nawet głosów ze strony duchowieństwa atakujących niezależność zakonów od władzy krajowej. Najbardziej stanowczo wypowiadał się przeciw egzempcji zakonów ks. Hugo Kołłątaj. Zalecając pozostawienie naprawy instytucji zakonnych władzy krajowej, domagał się zarazem ograniczenia praw zakonników w dziedzinie nauczania młodzieży do czasu pozostawienia ich w bezpośredniej zależności od papieża i przełożonych pozostających poza granicami kraju ⁵⁴.

W czasie gdy na forum publicznym trwały polemiki na temat planowanych reform, sejm 24 VII 1789 r. wyznaczył deputację, złożoną z trzech senatorów i trzech posłów, do rozpatrzenia spraw kościelnych. Zadaniem deputacji było rozważenie wszystkich projektów zgłoszonych zarówno przez świeckich jak i duchownych. Projekty opracowane przez deputację miały być następnie uzgodnione ze Stolicą Apostolską i zatwierdzone przez sejm ⁵⁵. W przedkładanych deputacji projektach domagano się m. in. także ograniczenia zależności Kościoła polskiego od Stolicy Apostolskiej oraz

⁵⁰ Tamże, s. 121 n.

⁵¹ Przyczyny odrzucenia projektu szczegółowo omawia m. in. K. Opalek we wstępie do Listów patriotycznych Józefa Wybickiego, s. XCIII—CIV.

⁵² Por. W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*. Wyd. 3. Warszawa 1949 s. 219 n.

⁵³ Mowy J.W. J. Jeziernskiego od r. 1788 do r. 1791. B. m. i r. w., s. 158 n.

⁵⁴ H. Kołłątaj, *Listy anonimowe i prawo polityczne narodu polskiego*. Opr. B. Leśnodorski i H. Wereszycka. Warszawa 1954, t. 2 s. 90 n.

⁵⁵ W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, Wyd. 4. Kraków 1895, t. 2 s. 350.

pozbawienia przełożonych zakonnych pozostających poza granicami kraju władzy nad klasztorami w Polsce ⁵⁶.

Na przeprowadzenie tych planów chciano uzyskać zgodę Stolicy Apostolskiej, omawiano je więc na konferencjach z nuncjuszem apostolskim w Warszawie Saluzzo. Pod jego wpływem członkowie deputacji zgodzili się na pewne ustępstwa, m. in. na porzucenie zamiaru pozbawienia generałów zakonnych władzy nad podległymi im klasztorami polskimi ⁵⁷.

Ostatecznie sejm czteroletni nie podjął uchwał ograniczających zakony i pozbawiających je posiadanych uprawnień. Nie było to jednak równoznaczne z rezygnacją z zamiaru wydania przepisów regulujących życie zakonne. Ustawą sejmową z 28 VI 1791 r. została powołana specjalna deputacja do ułożenia zapowiedzianego przez Konstytucję 3-go maja *Kodeksu praw cywilnych i kryminalnych pod nazwą Kodeks Stanisława Augusta* ⁵⁸. Prace deputacji zakończyły się na przygotowaniu tylko wstępnych projektów przez poszczególnych deputowanych. Zachowane prospekty do kodeksu wskazują, że w sprawie zakonów, ich egzempcji, zamierzano zrealizować wcześniejsze projekty ⁵⁹. Na opracowanie nowego kodeksu nie starczyło jednak już czasu. Uniemożliwił je dalszy bieg wypadków politycznych, zakończonych rozbiorami i upadkiem Polski.

Zakończenie

Życie zakonne zostało w drugiej połowie XVIII w. poddane ostrej krytyce. Wychodziła ona z różnych przesłanek — z poglądów filozoficznych i politycznych, z tendencji wewnątrzkościelnych oraz z sytuacji faktycznej samych zakonów. Mimo różnych podstaw krytyce tej przyświecały podobne zamierzenia wobec zakonów. Wyrażała się w niej dążność do ograniczenia rozmiarów życia zakonnego, nadania zakonom bardziej użytecznego dla społeczeństwa charakteru, pozbawienia ich części majątków oraz do podporządkowania ich władzy biskupów.

Przeprowadzenia takich planów podjęły się czynniki świeckie poszczególnych krajów. W państwach o silnej władzy, zwłaszcza Austrii, zamierzone zmiany zostały przeprowadzone w sposób sta-

⁵⁶ Tamże, s. 385 n.

⁵⁷ Tamże, s. 386; Smoleński, dz. cyt., s. 236 n.

⁵⁸ *Volamina legum*. T. 9. Wyd. Akademii Umiejętności. Kraków 1899, s. 289.

⁵⁹ W. Bogdanowicz w „Myślach prospektu” wysuwał m. in. takie propozycje: „Przedłożęństwo zakonu każdego krajowe. Uchylenie przełożęństw zagranicznych. Jeneralne zakonów przełożęństwo przy biskupach krajowych, którym klasztory i osoby zakonne bez żadnego wyjątku podlegać mają (...) Rząd zupełny klasztorów panieńskich przy biskupie miejscowym”. S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*. Warszawa 1938 s. 121—123.

nowczy, bez liczenia się ze zdaniem zainteresowanych zakonów i wolą Stolicy Apostolskiej. W Polsce natomiast mimo wielu ponawianych prób nie doszło do skutecznej ingerencji władzy państwowej w wewnętrzne życie zakonów. Główną przyczyną tego był brak silnej władzy, zdolnej do zrealizowania zamierzeń i projektów ograniczenia zakonów. Dążenia te jednak połączone z krytyką życia zakonnego przyczyniły się niewątpliwie do osłabienia pozycji i roli zakonów w społeczeństwie polskim.

Das Problem der Exemption im Zeitalter der Aufklärung

In der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts unterlagen die Orden einer scharfen Kritik. Sie gründete sich auf philosophisch-politischen und innerhirschlichen Tendenzen (Gallikanismus und Febronianismus) und auf der tatsächlichen Lage der Klöster. In der Kritik äusserte sich die Tendenz zu einer Einschränkung des Klosterlebens, einer Umgestaltung der Klöster in nützlichere Anstalten und ihrer Unterordnung den Bischöfen. Weltliche Mächte der einzelnen europäischen Länder waren bereit, diesen Plan zu verwirklichen.

Die vorliegende Schrift schildert das Auftreten der Herrscher, der Bischöfe und Kanonisten gegen die Exemption der Klöster.

Die Exemption der Klöster — ihre Unabhängigkeit von den Bischöfen — war als Verstärkung der Papstmacht, und ein Misbrauch, der aufgehoben werden sollte, angesehen. Die Gegner der Exemption wollten durch ihre Aufhebung die Macht des Papstes und der Ordensvorgesetzten begrenzen, und gleichzeitig die Berechtigungen der Diözesenbischöfe stärken.

In einigen Ländern, wie z. B. in Frankreich und Österreich, wurde die Ordensexemption von der weltlichen Regierung aufgehoben, ohne Rücksichtnahme auf den Standpunkt des päpstlichen Stuhles. Währenddessen kam es in Polen — trotz wiederholter Versuche — nicht zu einer Liquidierung der Ordensexemption. Die Hauptursache war eine nicht genug starke Regierung, die unfähig war, Projekte zu realisieren. Dieses Bestreben jedoch, zusammen mit einer Kritik des Klosterlebens, hat zweifellos dazu beigetragen, die Stellung und Rolle der Klöster in Polen zu schwächen.